

Tanulmányok a magyarországi zsidóságról

Lendvai L. Ferenc, Sohár Anikó, Horváth Pál (szerk.): Hét évtized a hazai zsidóság életében (Vallástudományi Kiskönyvtár) MTA Filozófiai Intézete kiadása, Budapest 1990.1-2. 280, 300.

A történeti irodalom nem bővelkedik a hazai zsidóság életét bemutató összefoglalásokban, ezért figyelemre méltó vállalkozás e kétkötetes munka a magyarországi zsidóság történetének legfontosabb, s egyben megrázkódtatásoktól leginkább terhelt évtizedeiről, a századfordulótól az 1980-as évekig terjedő korszakáról.

A szerzők a hazai zsidó társadalom legkevésbé kutatott részére, a felekezeti kötődést zsidóságra koncentráltak, a vallásos zsidóság szellemi, kulturális életéről nyújtanak képet. Nézőpontjukat alátámasztják a kutatás fizikai korlátai is, lévén a vallásos zsidóság a legjobban dokumentált, s ezáltal a legnagyobb biztonsággal leírható csoport, szemben a kikeresztelkedettekkel és a felekezetet vegyesházasságok útján elhagyókkal.

A nyitó tanulmány, Lendvai L. Ferenc elméleti bevezetése a zsidókérdésről, a „zsidó” fogalmának tisztázására tesz kísérletet, s jut el a szociológiának az asszimilációt is figyelembe vevő válaszáig. Megközelítésében zsidó az, „aki magát valamely értelemben zsidónak hiszi és vallja”. Lendvai a zsidókérdés elemzése során is következetesen érvényesíti a történetiség elvét, egyrészt a nem zsidó társadalmi reakciójaként mint antiszemitizmust, másrészt a zsidóság beilleszkedésének, identitásának problémájaként vizsgálja a témát. Árnyalt képet kapunk az antiszemitizmusról, ám némileg adós marad gondolatmenete a beilleszkedés eltérő útjainak bemutatásával. Az elemzés a szélsőséges válaszokra korlátozódik – az asszimilációt teljes identitás-váltásként értelmezi, ellentétét az asszimilációt elvető cionizmusban látja –, miközben elrejt a beilleszkedés során jelentkező átmeneteket, melyek az európai zsidóság zömének helyzetét egészen a második világháborúig meghatározták. Azt tudniillik, hogy a zsidóság az asszimilációt a faji törvények megalkotásáig többnyire kettős identitásként élte meg, s hogy az asszimiláció látványos eredményei elválaszthatatlanok a vallásközösséghez fűződő kötelék fennmaradási lehetőségeitől. Ahogy a beolvadás elutasításának sem a cionizmus volt az egyedüli formája, hanem az az ortodoxia is, amely a beilleszkedést a népi jegyek megtartásával képzelte el.

További bevezetésként Bányai László és Kis Anikó írása a zsidótörténet legfontosabb eseményeit, az emancipációt és a felekezeten belüli konfliktusokat elemzi. A szerzők részletes európai kitekintéssel szolgálnak az emancipáció francia és német változatairól, de csak vázlatot adnak a hazai történésekről. Nehéz feladatra vállalkoztak, amikor az 1867 és az első világháború közötti eseményeket az általános hazai történeti folyamatok érintése nélkül kívánták összefoglalni. Ezért kissé elnagyolt elemzést kapunk, amely még csak nem is utal arra, milyen sajátos utat jelölt ki a magyar fejlődés az országba települt zsidóság számára. Arra, hogy bár a feudális berendezkedés viszonyai között a közjogi védelem hiánya, a szabad költözés akadályai és az ehhez társuló foglalkozási korlátok szabták meg a zsidóság életét, e korlátok fokozatos ledőlése éppen Magyarországon teremtett, jóval az emancipáció előtt, olyan kedvező életlehetőségeket, melyek nagy vonzerőt gyakoroltak a közép- és kelet-európai zsidóságra. S igaz ugyan, hogy az emancipáció hazai változata sokban hasonló a némethez, megvalósulásának bemutatása nehezen képzelhető el a magyar nemesi liberalizmus és nacionalizmus szerepének mellőzésével.

Jobban ötvözte az általános magyar és a felekezeti politika szempontjait Bihari Péter az 1938 és 1944 közötti időszak eseményeit tárgyaló tanulmányában. Szerzőtársainál könnyebb dolga volt, hiszen a hazai zsidóság történetének legjobban feldolgozott korszakát elemezve, az értékelések szélesebb tárházából meríthetett. A rendelkezésre álló munkák,

mindenekelőtt Schmidt Mária és Karády Viktor tanulmányai alapján lényegre törő összefoglalást kapunk tőle a három zsidótörvény keletkezéséről, a munkaszolgálatról, a jobbratolódó kormánypolitika és a zsidókérdés megoldása közti összefüggésekről, valamint a zsidó társadalomszerkezet holocaustot megelőző állapotáról. Értékeli a felekezeti vezetés német megszállás alatt tanúsított magatartását, a kategorikus ítéletalkotás helyett a védekezés hiánya és a magyar zsidóság asszimiláns beállítódása, illetve a Kállay-féle hintapolitika közti összefüggéseket emelve ki.

Úttörő jelentőségi Zeke Gyula három tanulmánya a zsidóság társadalomtörténetének eddig nem vizsgált részleteiről. Különösen az első kettő, amely a hitközségek hálózatáról nyújt új ismereteket. Első pillantásra szűknek tűnik a vizsgálat hatóköre, hiszen a források az összes hitközségnek csupán egyhatedéről-egynolcadáról tudósítanak. Ez a töredék azonban a zsidóság közel 65 %-át tömörítette, így a minta a hálózat egészének működésére, mindenekelőtt a hitközségek korai megalakulására vet fényt. A korai intézményesülés a zsidó bevándorlás adataival való egybevetés révén válik szembetűnővé, azt mutatva, hogy a községi élet formális kereteinek kialakulása jelentősen megelőzte a zsidóság demográfiai növekedését. Zeke sorra veszi a korai intézményesülésre ösztönző tényezőket: a községi szervezet középkori hagyományai mellett a hazai arisztokráciával kialakított szerződéses viszony és a türelmi adó hatását. Problematikusnak tartom viszont a „hitközség” fogalmának használatát az emancipációt megelőző időszakban, még ha a bevezető tanulmány tisztázta is a zsidó „község” és a „hitközség” közti különbségeket, s nyilvánvaló, hogy az egységes adatkezelés is egyetlen fogalom használatára sarkall.

Érdekes eredményre vezetett a hitközségeknek a kongresszusi, az ortodox és a status quo ante irányzatok közti megoszlását leíró vizsgálata, amely az ortodox zsidóság 1880 és 1949 közötti számbeli fölényéről tanúskodik. Ez a következtetés nemcsak azokat a korabeli neológ értékeléseket cáfolja, amelyek a hazai zsidóságot többségében asszimilánsnak és magyarnak mutatták, de pontosítja Hanák Péter, Karády Viktor és Nathaniel Katzburg közelmúltban tett becslését is. Az ortodoxok számbeli túlsúlya igen meglepő a lendületesen modernizálódó Magyarországon, különösen érdekes jelenlétük a modernizáció elsődleges színterének számító városokban, ellentmond annak a felfogásnak, amely közvetlen összefüggést lát a városiasodás, a szekularizáció, valamint az asszimiláció között. A városi ortodoxia jelensége egy továbbgondolásra érdemes problémát is rejt, az asszimiláció nélküli beilleszkedés sajátos útját tükrözi, merőben új perspektívába állítva a modernizáció és a hagyományörzés összefüggéseit.

Mindez átvezet a fővárosi zsidóság lakóhelyi szegregációjának elemzéséhez, mellyel Zeke harmadik tanulmánya foglalkozik. A szerző szoros összefüggést fedezett fel a lakóhelyi elkülönülés és az asszimiláció megtorpanása, illetve a fővárosi ortodoxok sajátos társadalmi viselkedése között. Minden bizonnyal az ortodoxokra is vonatkoztatható az asszimilánsok elkülönülését értékelő megállapítás, amely afféle „szervesülni nem tudó márványt” lát bennük. Amíg azonban az asszimiláns zsidó nagypolgárság lakóhely-szegregációja a társadalmi egybeolvadás félsikereit, a folyamat megtorpanását tükrözi, addig az ortodoxok szeparációja a hagyományok elkülönítő ereje folytán természetesnek tekinthető. Mivel Zeke a szegregációt mutató két csoport foglalkozási összetételéről is közöl adatokat, egy újabb vizsgálati szempontot kínál: a hagyományhú rétegek elkülönülése így a főváros társadalmi szerkezete felől is értelmezhető. Az asszimilánsok és az ortodoxok foglalkozási különbségei arra utalnak, hogy jóllehet a polgári fejtődés a felső szinteken erőteljesen asszimilálta a zsidóságot, a társadalmi szerkezet alacsonyabb lépcsőfokain, a kisipar, a kiskereskedelem szféráiban ez a folyamat nem volt képes felszámolni a hagyományokhoz kötődő elkülönülést.

A felekezeti élet intézményeiről és a zsidóság szellemi életéről szóló fejezetek a két világháború közötti és az 1945-től az 1980-as évekig terjedő időszakot ölelik fel, a kötetet

uraló terjedelemben. Csorba László tanulmánya a harmincas évekre, arra az átmeneti korszakra koncentrál, amikor az európai és a magyar politikában már megfogalmazódtak az elkövetkező időszak nagy kérdései, de kimenetelük még nem dőlt el. Csorba a felekezeti vezetés és a zsidó közvélemény által a meginduló diszkriminációra adott válaszokat vizsgálja: egyrészt a túlhajtott kompenzációt, az államhoz és a nemzethez való hűség megerősítését mint az asszimilánsok tipikus reakcióját, másrészt az asszimiláns kötődést érdemben ellensúlyozni képtelen cionizmust. Nem szól azonban azokról a társadalmi erőkről, amelyek e két ellentétes szellemiség mögött húzódtak. Arányuk és jelentőségük megrajzolása fontos lett volna, hiszen a kötet egyetlen írása sem elemzi a cionizmus tényleges hatását, a mozgalom hazai kudarcainak okait. Hiányosnak érzem a szellemi élet „infrastruktúráját”, az iskolahálózat és a kulturális intézetek működését taglaló részeket is, mivel csak a fővárosra koncentrálnak, s a vidéki zsidóságról, a budapesti neológ többséggel a két világháború között is szemben álló irányzatokról nem ejtenek szót.

A hazai zsidóság történetének 1945 utáni alakulása a legkevésbé feltárt, erről ad számot Csorba László másik tanulmánya. A véskorszak után újjászerveződő felekezet működésének külső, állami és belső, intézményi feltételeit, az intézményes diszkrimináció felszámolását, a háború után újjáéledő antiszemitizmust s a felekezetnek az új állami rendbe való beilleszkedését érinti. De minderről csak jelzésszerű áttekintést ad, anélkül hogy utalna arra a nagy korszakváltásra, amely 1945-tel kezdődött a hazai zsidóság életében, s amely az állam és a felekezet, illetve a zsidóság közti érdekközösséget egészen új módon élesztette újjá. Arra, hogy a felszabadulás nem jelentette ugyanazt a holocaust borzalmaival megélt zsidóságnak és a magyar társadalomnak. E különbségek elhanyagolása miatt igen nehezen értelmezhető a túlélők fokozott igazodása a kialakuló szovjet rendszerhez, s a felekezet működésére sem közömbös megjelenése az államhatalmi szervekben és a politikai életben. A tanulmány jelzi ugyan azokat a párhuzamokat, amelyek a felekezeti és az állami politika között húzódtak, de az 1945 utáni folyamatok mélyebb elemzésére nem vállalkozik.

Tamási Györgyi záró tanulmánya a felszabadulás utáni zsidó szellemi életről ad képet, szól azokról az általános valláselméleti kérdésekről, amelyek a holocaust és Izrael állam megalakulása után fogalmazódtak meg. A több millió zsidó elpusztítása az egyéni életsorsokat tragikusan befolyásoló hatása mellett a zsidó teológiát is új helyzet elé állította, a hívő zsidóság számára a holocaust mindenekelőtt isten létét kérdőjelezte meg. A szerző utal a népirtás teológiai értelmezési kísérleteire, s áttekinti a zsidó vallásjogra, az úgynevezett halachikus törvényekre gyakorolt hatását. Értékes az az összefoglalás is, amely az elmúlt évtizedek fontosabb tudományos teljesítményeit összegzi, s a zsidókutatás terén elvégzendő feladatokat veszi számba.

Kissé egyenetlennek tartom a kötetet, nemcsak a tartalmi vonatkozások terén, de a tanulmányok jegyzetapparátusának színvonalában is. Összességében mégis jelentős hozzájárulás a hazai zsidóság 19-20. századi társadalom- és eszmetörténetéhez, amely a szélesebb publikum érdeklődését is felkeltheti. Kár, hogy kis példányszámban jelent meg, s nem került be a könyvesbolti forgalomba.

Prepuk Anikó